

АРХЕОЛОГІЯ

УДК 902.01:904(=512.1)](477):[355.48(477-651.2:470-651.1)]"2022/..."(045)
DOI <https://doi.org/10.32782/2663-5984.2024/3.23>

Біляєва С.О.

Інститут археології Національної академії наук України

Куценко С.Ю.

Уманський державний педагогічний університет імені Павла Тичини

АРХЕОЛОГІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ ТЮРКСЬКИХ ПАМ'ЯТОК НА ТЕРИТОРІЇ УКРАЇНИ У КОНТЕКСТІ РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКОЇ ВІЙНИ: ІСТОРИЧНИЙ ОГЛЯД

У статті розглядається історія археологічних досліджень тюркських світів на території України у контексті сучасних історичних та політичних реалій, негативного впливу російсько-української війни. Саме під цим кутом автори аналізують стан вивчення тюркської спадщини, важливість збереження історико-культурних пам'яток під час збройного конфлікту. У дослідженні презентований аналітичний огляд історії досліджень тюркських археологічних пам'яток, що знаходяться на території України від початку археологічного вивчення до масштабних розкопок недавнього часу. Історія археологічних досліджень тюркських пам'яток на території України є складною та різноманітною. Її початки сягають кінця XVIII – першої половини XIX століття, і поступово охоплюють все більшу кількість пам'яток, особливо поховань кочовиків, у другій половині XIX ст. Після приходу до влади більшовиків за часів комуністичної ідеології, тюркологія XX ст. зазнала значних утисків та репресій, особливо наприкінці 30-х років, проте, поступово відбувалось накопичення матеріалів, особливо на місцях новобудов, де активно діяли рятувні роботи експедицій, зокрема розкопок багатошарових пам'яток Півдня.

Із становленням незалежної України, ідеологічні заборони були відкинуті, що сприяло формуванню цілеспрямованих досліджень в галузі тюркології.

У сучасних дослідженнях тюркських пам'яток в Україні акцент зроблений на комплексний підхід до вивчення проблематики, включаючи археологічні, антропологічні, лінгвістичні та етнографічні аспекти. Крім того, велика увага приділяється співпраці з міжнародними дослідницькими групами та використанню новітніх технологій у археологічних дослідженнях. У статті наголошено на специфіці вивчення проблеми залежно від історичного періоду та ідеологічного підґрунтя. Підкреслено роль набуття Україною незалежності для становлення наукового знання, реалізації вивчення пам'яток ісламської культури у Криму та на інших українських територіях. Акцентовано на ролі міжнародного співробітництва в організації археологічних розвідок та розкопок, застосуванні широкого спектра міждисциплінарних досліджень.

Ключові слова: тюркські пам'ятки, археологічне дослідження, історико-культурна спадщина, кочові племена, іслам, Північне Причорномор'я.

Постановка проблеми. Археологічні дослідження тюркських пам'яток на території України у контексті російсько-української війни: історичний огляд зосереджується на кількох ключових аспектах, що потребують ретельного вивчення та осмислення.

1. Збереження культурної спадщини в умовах війни.

Російсько-українська війна створює значну загрозу для фізичного збереження археологічних пам'яток, зокрема тюркського походження, які розташовані на півдні та сході України, де бойові

дії відбуваються найінтенсивніше. Вони призводять до руйнування або серйозного пошкодження об'єктів культурної спадщини, що ускладнює їх подальше дослідження, консервацію та збереження. Виникає необхідність аналізу, які саме археологічні пам'ятки тюркських часів перебувають під найбільшою загрозою та яким чином організувати заходи для їхнього збереження або документування.

2. Тимчасова окупація, неможливість доступу до археологічних пам'яток створює серйозні труднощі для археологів. Наприклад, місцевості з багатим тюркським спадком, такі як Крим, Луганська та Донецька області, вже тривалий час перебувають під російським контролем, що фактично унеможливорює доступ до цих пам'яток українським дослідникам.

3. Політизація археології та її роль у протидії російській пропаганді.

В умовах російсько-української війни російська пропаганда активно маніпулює фактами, з метою перекручення історичних фактів і формування неправдивих наративів щодо історичного права народу України на власні землі, місця тюркських народів в історії Східної Європи та світовому просторі. Постає необхідність критично оцінювати такі маніпуляції і знаходити методи протистояння їм через об'єктивні результати археологічних досліджень.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Аналіз останніх досліджень і публікацій на тему дослідження вимагає розгляду декількох важливих аспектів, що зумовлені сучасними політичними та військовими умовами в Україні. Ця тема охоплює не тільки археологію та історію тюркських народів, але й питання збереження культурної спадщини в умовах збройних конфліктів. Археологічні дослідження тюркських пам'яток в Україні мають багатовікову історію. Тюркські народи залишили значний слід на території сучасної України. Основні археологічні пам'ятки пов'язані з курганами, могильниками, фортифікаційними спорудами, а також з численними знахідками зброї, побутових предметів та культурних артефактів. Найважливішими центрами археологічних досліджень є Південь України, зокрема Крим, а також території Подніпров'я та Приазов'я. Після початку російсько-української війни у 2014 році значно ускладнилися дослідження археологічних пам'яток на окупованих територіях, зокрема в Криму та на Донбасі. Ці регіони були історично важливими для вивчення тюркських культур, зокрема хозарів.

Постановка завдання. Таким чином, стаття охоплює широкий спектр питань, що стосуються як конкретних загроз археологічним об'єктам тюркського походження Півдня України, так і впливу війни на культурну спадщину України в цілому.

Виклад основного матеріалу. Історія тюркських світів в Україні охоплює величезний проміжок часу: від першої хвилі тюрків – гунської навали 370 р. н. е. до сьогодення. Вона представлена чисельними археологічними пам'ятками, які є важливою складовою етнокультурної спадщини України. Ранній етап історії тюрків визначається кінцем праслов'янсько-венедського етапу слов'янського періоду в історії України [10, с. 126]. Він припадає на час становлення та розвитку нетривалих державних формувань раннього середньовіччя, які відіграли важливу роль у подальшому історичному розвитку Центральної та Східної Європи. Перша тюркська хвиля, коли постала імперія Агтіли, докорінно змінила карту Європи. Вона поклала кінець готському пануванню у Північному Причорномор'ї, відкривши можливість для подальшого розселення слов'ян. Важливою ознакою для археологічного вивчення та визначення належності певних культур тюркському світу з часів гунської навали стають складові матеріальної культури, зокрема наявність поховань з конем та поясні набори. Останні, незважаючи на певні типологічні зміни, залишаються знаковими у доісламський період, зберігають особливе значення у культурі тюркських народів із прийняттям ісламу і донині. Так, у похованнях тюрків другої хвилі, – аварів, які у VI ст. перейшли Дон та заснували в центрі Європи нову державу, Аварський каганат, – продовжується гунська традиція трупопокладення з конем, водночас із багатим складом інвентарю, з розкішними поясними наборами. На теренах України аварські поховання відомі в межах Запорозької, Херсонської областей, у Криму, зустрічаються на Правобережжі та Лівобережжі Дніпра.

Певне відношення до українських земель, зокрема у Приазов'ї та Північному Причорномор'ї, мали і болгарські племена, які під тиском хозар попрямували до Балкан і заснували там Перше Болгарське царство, а інша їх частина – на Волгу, де заснували Волзьку Болгарію. Частково вони розселились й у слов'янському середовищі на Лівобережній Україні, а згодом увійшли до сіверянського племінного союзу [25, с. 86]. Деякі болгарські роди увійшли до складу Хазарії – нової тюркської держави, що утворилася на межі VII–VIII ст., презентованої в археологічному вимірі

пам'ятками «салтівської (чи салтово-маяцької культурно-історичної спільноти)» [17, с. 137].

Великі степові простори стали об'єктивною передумовою подальшого руху кочових, переважно тюркських племен, зі сходу на захід і розселення на теренах України у IX–XI ст. печенігів, торків (огузів), половців (кипчаків), які на той час сповідували різні напрямки язичництва.

Названі пам'ятки є предметом вивчення окремого напрямку археологічної науки – ісламської (мусульманської) археології, яка поширилася у структурі сучасної археологічної науки. Тому, незважаючи на значний перелік праць з історіографії, присвячених вивченню історії та археології тюркських пам'яток на території України, зокрема низки узагальнюючих робіт, визначення справжнього історико-культурного значення тюркських світів, їх взаємодії, інтеграційних процесів середньовічної історії та раннього модерну, особливо у світлі «російських перекирчувань», набувають особливої актуальності та нового змісту.

Специфіка вивчення тюркських світів в Україні: періодизація, політичний та ідеологічний аспект.

На етапі становлення історичної науки в Україні наприкінці XVIII – на початку XIX ст. та впродовж XIX – початку XX ст. до жовтневого перевороту 1917 р., коли українські землі були поділені на дві частини між Російською та Австро-Угорською імперією, вивчення тюркських світів в Україні було залежним від ідеологічного сприйняття та ставлення до кочових племен, яке переважно залишалося негативним. Проте в цей час були накопичені перші колекції артефактів, розпочалося дослідження та реставраційні роботи пам'яток Півдня України, зокрема Криму. Значний внесок був зроблений завдяки активності Одеського товариства історії та старожитності (1839–1922 р.) у збиранні колекцій, обстеженні деяких фортець Нижнього Дніпра, публікації результатів робіт у багатотомних «Записках» товариства: це розкопки Кізікермена у Бериславі на Херсонщині, розкопки у Білгороді-Дністровському на Одещині (Е. Штерн), де були відкриті й нашарування середньовічного періоду, було запропоновано першу хронологічну періодизацію пам'ятки з урахуванням Османського періоду.

Членами Таврійської комісії здійснено обстеження та роботи із збереження, консервації та реставрації монументальних пам'яток ісламської архітектури Криму: мечеті у Ескі-Сараї, мечеті Узбека у Солхаті та ін.

У радянський період, особливо за часів тоталітаризму, ідеологічні упередження заважали роз-

витку досліджень археологічних пам'яток кримських татар та загалом вивченню періоду розвитку Кримського ханства під протекторатом Османської імперії. Проте у середині 20-х років XX ст. ще мало місце вивчення ісламської культури Старого Криму, зокрема надмогильних пам'яток, які були описані О. Акчокракли у 1927–1929 рр. Збиралася колекція музею Бахчисарайського палацу. Однак уже в 1929 р. всі тюркологічні дослідження були закриті, деякі вчені були репресовані, зокрема голова та визначний фахівець наукового напрямку академік А. Кримський. Після депортації кримськотатарського народу у 1944 р. вивчення його культурної спадщини було під заборонаю. У 1959 р. навіть були зруйновані деякі пам'ятки архітектури, наприклад, ворота фортеці у Гезлеві (Євпаторії), які були відновлені лише за часів незалежності у 2004 р. Лише у 60–80 рр., під час суцільної державної реєстрації історичних пам'яток, важливі монументальні споруди кримських татар та Османського періоду потрапили до Списку для подальшого збереження. Була проведена реставрація мечеті Джума Джамі в Євпаторії, Муфтії Джамі у Феодосії, Бахчисарайського архітектурно-історичного комплексу.

Що стосується решти території Північного Причорномор'я, особливістю кінця 40–50 рр. стало здійснення обстеження районів будівництва гідроелектростанцій та каскаду водосховищ Дніпра, зрошувальних систем степової смуги України та суцільне картографування археологічних пам'яток. Серед них і робота І. Фабріціус із фіксації та опису чисельних місцезнаходжень на Очаківщині Миколаївської області [2].

У 1975 та 1982 р. у регіоні були здійснені експедиції Інституту археології ІА НАН України, які дозволили обстежити низку середньовічних пам'яток другої половини XIII–XIV ст. [8; 9]. У подальшому хронологічна та етнокультурна належність деяких із них була уточнена [11, с. 54].

Важливе місце серед досліджень 50-х років XX ст. належить відкриттю та стаціонарним розкопкам великого джучидського міста, площею 10 гектарів, поблизу Запоріжжя в ур. Великі Кучугури, під керівництвом В. Й. Довженка [14, с. 175].

Після Другої світової війни важливе місце серед причорноморських пам'яток посіли розкопки у Білгороді-Дністровському, де зійшлися визначні пам'ятки античності та середньовіччя. Дослідження останніх дозволили визначити локальний варіант культури міста джучидського часу. Це розкопки експедиції ІА НАНУ 1945–47 рр. та 1949–50 рр. під керівництвом Л. Дмитрова,

з 1963 р. експедиції Одеського археологічного музею під керівництвом І. Клеймана (із 1967 р. разом із А. Кравченко), які сприяли подальшій розробці стратиграфії та детальному вивченню не лише культурного шару джучидського міста, а й визначенню культурних нашарувань доби існування османської фортеці [16], [18]. Інтерес до знахідок – зразків вишуканої кераміки виробництва відомого центру виробництва в Ізніку у XVI ст. – спонукав до появи першого спеціального дослідження О. Столярик [24, с. 174].

З початком незалежності України у 1991 р. ідеологічні налаштування не заважали розвитку наукових підходів до вивчення історико-культурної спадщини мусульманських спільнот. Відкрилися і перспективи міжнародного співробітництва в галузі тюркології, зокрема вивчення пам'яток османського часу з науковцями Туреччини та фахівцями з інших країн світу. Це сприяло подоланню ізоляції наукових досліджень України, залученню колективів учених до сучасного наукового середовища. З іншого боку, зростала увага до історико-культурної спадщини кримськотатарського народу, який після депортації почав повертатися до Криму. Розгортанню археологічних досліджень на його території, зокрема з тюркологічної тематики, сприяло відкриття спеціальної Кримської філії Інституту археології НАН України у 1999 р. Дослідження культури доби формування кримськотатарського народу (друга половина XIII–XIV ст.) та Кримського Ханства, інших народів на території Криму як корінних, так і міграційних хвиль, зокрема генуезької, отримали значну перспективу за розкопками фортець, міст та поселень у Старому Криму, Судаку (І. Баранов), Алушті (І. Тесленко), Феодосії (О. Айбабіна), завдяки розкопкам на теренах ханського палацу у Бахчисарай (А. Ібрагімова) та ін. [15, с. 45–48].

Особливий інтерес викликали результати досліджень поселення Юрківка Запорозької області, де були відкриті руїни монументального будинку з типовим декором сельджуцького стилю, що має аналогії в архітектурі мечеті Узбека в Старому Криму та інших архітектурних пам'яток Криму, декоративних деталях цитаделі Білгородської фортеці на Одещині, вежі та монументальних будівель фортеці Тягинь Херсонської області. Таким чином, вивчення сельджуцької культури, вплив якої зафіксований у матеріальній культурі на теренах України з часів Київської Русі кінця XII – початку XIII ст., отримало подальший розвиток у наступні століття. Це підтверджується і матеріалами комплексу (місто та могильник)

джучидського періоду у Торговиці на Кіровоградщині [6, с. 41], чисельними матеріалами могильника Мамай-Сурка (Запорозька область), який датується кінцем XIII – початком XV ст. [15, с. 8] Матеріали могильника дали ексклюзивні матеріали про різноманітне етнокультурне та релігійне середовище Північного Причорномор'я того часу. Так, до 30 відсотків поховань могильника належали християнам, про що свідчить наявність християнських атрибутів у похованнях: натільних хрестів, іконок та хрестів, нанесених на камінці, уламки кераміки та ін.

У результаті вивчення пам'яток Улусу Джучі в Україні сформувалися нові підходи щодо розуміння монгольської навали, яка незважаючи на надзвичайно великі людські та матеріальні втрати, не змогла зруйнувати подальший розвиток цивілізаційних процесів. Вже наприкінці XIII – на початку XIV ст. відновлення економіки й культури та їх спадкоємність від попереднього часу стає наочною, як і феномен співіснування осілих та кочових спільнот, мусульман та християн. Синкретичність культури, яка включала частково культуру ісламу і слов'янську середньовічну культуру ранньої України, знайшла вияв у системі міжнародної торгівлі, особливо після битви на Синіх водах у 1362 р. та перемоги Литовського князівства. Особливого значення це набуло наприкінці XIV – на початку XV ст., за часів Великого литовського князя Вітовта, унаслідок спорудження оборонної лінії фортець від Білгороду на заході до фортеці Тягинь на сході. Відзначимо, що це збіглося і з піднесенням будівельної діяльності Молдавського князівства, яке приділило багато уваги створенню оборонного комплексу Білгородської фортеці після переходу Білгороду від Литви під владу Молдавських господарів.

Наприкінці 80–90 рр. в археології України, паралельно із започаткуванням аналогічного напрямку у світовій науці – історичній археології Османської імперії [29, с. 34], формується напрямок цілеспрямованого вивчення археологічних пам'яток цього важливого та недостатньо відомого періоду української історії.

Перші дослідження були здійснені в Ізмаїлі А. Добролюбським, який запропонував варіант стратиграфії турецького Ізмаїлу [13], та в Очакові (С.О. Біляєва) у 1989 р. У 1993 р. у фортеці Ізмаїл В. Бейлекчі провів дослідження цвинтаря; у 1994–1996 рр. охоронні дослідження на території фортеці були продовжені С. Гумашьян [12, с. 32]. До 2022 р., початку широкомасштабної агресії Росії, яка зробила неможливим продовження

польових досліджень пам'яток Південної України, виконано великий обсяг робіт та отримані принципово нові данні з її історії, накопичені величезні колекції артефактів, що дозволило по-новому інтерпретувати факти історії та цивілізаційні особливості регіону.

1999–2011 рр. були періодом тривалих та надзвичайно плідних міжнародних контактів та співробітництва вчених Інституту археології НАН України спочатку із науковцями Туреччини (керівник – професор Б. Ерсой) та турецькими організаціями (Турецьке історичне товариство, Турецьке Управління співробітництва та розвитку), а згодом, за сприяння професорки Пенсільванського університету Р. Голод, – із Британським Інститутом в Анкарі Британської Академії Наук та Фондом Макс Ван Берчема (Швейцарія) та науковцями Великобританії, Канади, Польщі, США. За участі турецьких фахівців здійснено дослідження пам'яток османської історичної археології в Криму та на території Вінницької, Миколаївської, Одеської, Хмельницької, Чернівецької областей [3, с. 12].

У 1999 р. експедицією Інституту археології були розпочаті довготривалі розкопки Білгородської (Аккерманської) фортеці, які торкнулися руїн Великої мечеті у Цивільному дворі, досліджувалися архітектурно-археологічні залишки Нижнього двору фортеці, надалі вже за участю представників міжнародних колективів науковців. У Нижньому дворі за співробітництва із фахівцями Туреччини було відкрито османську лазню кінця XV – початку XVI ст. Її подальші розкопки та дослідження залишків барбакану, побудова якого належить до молдавського періоду (XV ст.). Модернізація та облаштування споруди відповідно до нових вимог розвитку артилерії мала місце за османського часу (XVI–XVIII ст.). Крім того, були вивчені особливості оборонної структури фортеці, рову, ескарпу та контрескарпу, куртин та веж. Відкриті нові елементи конструкцій фортифікації, зокрема залишки вежі. Здійснені візуальні (Дж. Метью) та геофізичні обстеження, обміри споруд та окремих будівельних об'єктів фортеці, підготовлено комп'ютерну модель фортеці (І. Карашевич, Л. Лісіцький) та реконструкцію турецької лазні (Б. Ерсой).

Важливими результатами багаторічних історико-археологічних досліджень стали суттєво доповнені до історії етнокультурного засвоєння території та будівельної періодизації фортеці. Треба відзначити, що, крім існування ще за античних часів міста Тіри, причетність до історії Білгород-Дністровська мають старо-

житності давньоруського періоду, генуезькі та литовські історичні наслідки, залишки великого джучидського міста та архітектурно-будівельний комплекс фортеці, у якій чітко фіксується перший зодчий XV ст., який зберігся до цього часу – Молдавське князівство та другий – османські архітектори та будівельники XVII–XVIII ст.

Час створення комплексу фортеці досі викликає різні версії. Одні відносять його до XII–XIV ст. [7, с. 443]. На думку М. Шлапак, фортецю будували у декілька етапів з 1396 по 1479 р. [28, с. 59–60]. За спостереженням А. Красножона, початковий етап будівництва міг бути не раніше 1407 р. (рік появи перших гармат у Молдавії), але у 1420 р. туркам вже не вдалося захопити фортецю, а у 1421 р. Г. Ланнуа згадує її як «укріплене місто» [19, с. 53].

Під час досліджень Міжнародної Південної Середньовічної експедиції був встановлений молдавський період будівельної періодизації барбакану та особливості раннього етапу спорудження зовнішньої стіни Нижнього двору, пристосованої до раннього етапу розвитку артилерії, а також виявлені кам'яні гарматні ядра цього часу.

Завдяки комплексним дослідженням фортеці загалом та археологічним розкопкам окремих частин, зокрема Нижнього двору та рову, визначені особливості перебудови оборонних споруд у відповідності до створення бастіонної фортеці в османський період, що відповідало подальшому етапу розвитку артилерії. У Нижньому дворі була також розкопана будівля османської лазні кінця XV – початку XVI ст., що підтвердило османський час її існування як споруди, необхідної для омовіння перед намазом у вищезгаданій Великій мечеті. Тобто було виявлено комплекс споруд, притаманний археології ісламу.

Що стосується кераміки, вона складає всі періоди її розвитку від раннє османської – «Мілетська група» кінця XV ст., всіх періодів розвитку Ізнікського центру художньої кераміки XV–XVII ст. та кераміки керамічного центру Кютахь XVII–XVIII ст. Значну частину колекції артефактів складають паливні люльки XVII–XVIII ст. (понад 2500 екз.), а також монети із міді, бронзи, срібла та золота (понад 300 екз.), де переважають османські монети, є монети Кримського ханства, а також польські; торгівельні пломби та Нюрнберзькі лічильні жетони свідчать про участь Аккерману (Білгород-Дністровська) у загальноєвропейській торгівельній системі.

Низка робіт у різних дворах фортеці здійснювалася Білгород-Тірською експедицією Інституту

археології НАН України (кер. Т. Самойлова), результати робіт якої опубліковані у дослідженнях, зокрема, що стосуються вивчення різних груп кераміки [5, с. 210].

Розкопки Аккерманської фортеці були поновлені експедицією Інституту археології НАН України у 2017 р., зокрема дослідження Великої мечеті [26, с. 179–180].

Широкомасштабні дослідження об'єктів тюркського походження, а також пов'язаних з історією джучидського або османського періоду, були здійснені у різних регіонах. Зокрема, Західному Поділлі та Буковині. Комплекс об'єктів османського періоду відкритий у Кам'янці-Подільському (Хмельницької області). Особливий інтерес викликають Турецька вежа, артилерійська батарея та комплекс кав'ярні із посудом турецького центру художньої кераміки Кютахья та імпортом посудом з Китаю [22].

У Хотині (Чернівецька область) відбувались археологічні розкопки на території дворів Османського часу. Отримана велика колекція артефактів: керамічний посуд, паливні люльки, монети та інший інвентар [20], [21], [23].

У Західній частині Північного Причорномор'я, крім Білгороду, були продовжені розкопки в Ізмаїлі (Г. Богуславський, І. Сапожников), а також незначні за обсягом археологічні обстеження (І. Карашевич) та розкопки у Кілії (Г. Богуславський), яку побудував молдавський господар Стефан Великий у 1479 р. як «фортецю-близнюка» Білгородської [19, с. 71]. Значні зусилля були докладені до пошуку локалізації попередників Одеси – литовського замку часів князя Вітовта Кочубійова та османського Хаджибея. У ході робіт використані картографічні матеріали, повідомлення писемних джерел та результати археологічних розкопок [13; 26].

У Центральній частині узбережжя, на виході з р. Дніпро до Чорного моря, археологічні дослідження в Очакові роботами Південної Середньовічної експедиції Інституту археології НАН України (кер. – С. Біляєва) тривали з незначними перервами до жовтня 2021 р. включно, у процесі чого здійснені розкопки на різних ділянках історичного міста: території колишньої фортеці литовського та османського часу, забудови середньовічного міста, його підземної частини (Т. Бобровський).

У 1998–1999 рр. розкопки були проведені за проектом Турецького історичного товариства за участю професора Б. Ерсоє. Єдиною спорудою, створеною в архітектурних традиціях ісламської культури, є будинок мечеті, швидше за все

XVII ст., від якої зберігся основний куб. З російською окупацією наприкінці XVIII ст. мечеть була пересвячена та перебудована у 1794 р. у православний військовий Свято-Миколаївський собор, який зазнав значних змін у стилі російської сакральної архітектури у передвоєнний час.

Під час розкопок на території Старої фортеці зафіксовані залишки стін литовського замку Дашів початку XV ст. та кераміку сграфіто (*in situ*), характерну для цього часу. Також зафіксована система укріплень, яка не належить османському часу. Колекція артефактів представлена різними знахідками: від кухонної кераміки до високоякісного посуду центрів художньої кераміки Туреччини; паливними люльками, зокрема з пінного каменю, прикрашеними інкрустацією з блакитного скла, унікальною люлькою з нефриту монгольського походження, розкішною вставкою з сердоліку у каблучку, прикрашену рослинним декором, арабським написом «Ізмаїл» та викарбуваною датою 1749 р.

У 2009–2013 рр. Південна середньовічна експедиція Інституту археології НАН України (кер. С. Біляєва), у деякі роки разом із археологами Миколаєва, здійснила розкопки Кінбурнської фортеці – турецької фортеці XVII–XVIII ст. Особливістю результатів робіт було відкриття валів, руїн будівель та двох причалів.

Для історії Південної України у контексті європейського цивілізаційного розвитку та контактів із ісламським світом Криму та османським періодом надзвичайно важливим було дослідження найбільш східної ланки оборонної лінії литовського князя Вітовта – фортеці Тягинь – у 2016–2021 рр. Фортеця Тягинь, побудована князем Вітовтом наприкінці XIV – на початку XV ст. як кам'яна замкова споруда мала планування Константинопольського типу та відповідала основним вимогам до фортець раннього періоду розвитку артилерії, подібно до Білгородської та Кілійської. З початком російсько-української війни цей об'єкт, як і багато інших археологічних пам'яток на півдні України, опинився під загрозою знищення. Затоплення водами Каховського водосховища, внаслідок підриву Каховської ГЕС, активні бойові дії, обстріли та бомбардування спричинили руйнування залишків фортеці [27].

З писемних джерел відомо, що Тягинь була найбільш східним пунктом майбутньої Браїлівської метрополії Константинопольського патріархату, яка існувала для задоволення релігійних потреб християнського населення Півдня України до того часу, як вона була знищена окупаційною російською владою у XIX ст.

Висновки. Таким чином, за роки вивчення археології Півдня та пам'яток тюркських світів в Україні вдалося встановити взаємодію та особливості інтеграції західних та східних впливів у культурі Західної частини Північного Причорномор'я, держав, що зумовили своєрідність розвитку регіону та Східноєвропейського простору в цілому: Генуї, Великого князівства Литовського і Руського, Молдавського князівства та Улусу Джучі Монгольської імперії у другій половині XIII–XV ст. Були накопичені величезні колекції матеріальної культури, яка засвідчила синкретичність культури на значному просторі Східної Європи. Нові погляди на співіснування османського та українського фактору у багатоетнічному культурному просторі України дозволили встановити взаємодію суспільств та впливи османської культури на різні сфери життєдіяльності: від одягу та зброї до орнаментальних мотивів прикладного мистецтва. Особливості розташування османських центрів, розсіяних у просторі Південної України, і водночас поступове засвоєння українським козацтвом та селянством степового простору півдня, специфіка оподаткування та реалізація релігійних потреб християнського населення сприяли формуванню південного осередку українського населення, що знайшло свій вираз у демографії регіону на кінець XVIII ст., де українці складали понад 80% населення.

Отже, російський міф про Новоросію і нібито належність території Півдня України «росій-

ському народові» суперечить справжній історії взаємовідносин тюркських та слов'янських світів усього багатоетнічного простору південноукраїнських земель. Російська влада, яка поставила на меті знищення всього українського на Півдні України, етнічну зміну населення Криму, вивезення культурних цінностей та створення Новоросії, виконувала це завдання в окупованому Криму вже з 2014 року. Вже третій рік поспіль з початку широкомасштабної війни в Україні знищуються пам'ятки історії і культури, грабуються музейні колекції музеїв окупованої частини Запорозької області та Херсонщини. Під ударами всіма можливими засобами знищуються пам'ятки археології. Ми не маємо можливості проводити археологічні експедиції в окупованому Криму, переважній частині Північного Причорномор'я. При цьому за жахливим збігом обставин історичний Очаків знищує російська артилерія з Кінбурнської коси, де також знаходяться пам'ятки археології, а біля його узбережжя Миколаївські археологи знаходили залишки середньовічних кораблів. Російська пропаганда виховує нове покоління Криму у ненависті до України, подає історію його народів у перекрученому вигляді. Теж саме вона вкладає у російські підручники, які розповсюджуються на тимчасово окупованих територіях України та за кордоном. Протиставляти російським вигадкам історію України на фактах археології, які цінуються у світовому просторі як джерела, є наріжним завданням української науки.

Список літератури:

1. Алядінова Д. Ю., Афанасьєва О. В., Біляєва С. О., Бімбірайте Н.-Д.А., Грабовська О. В., Грицаєнко В. А., Гуленко К. С., Ієвлев М. М., Мальченко О. Є., Манігда О. В., Сергєєва М. С., Фіалко О. Є., Чубенко О. В. Фортеця Тягинь. Дослідження 2019–2021 років. Київ-Херсон. ІА НАН України, ХМГО «Культурний центр Україна-Литва», 2021. 120 с.
2. Археологическая карта Причерноморья Украинской ССР. И. В. Фабрициус. Киев : Изд-во АН УССР, 1951. 128 с.
3. Біляєва С.О. Слов'янські та тюркські світи в Україні. Київ. Університет «Україна», 2012. 574 с.
4. Біляєва С.О., Болтрик Ю.В., Фіалко О.Є. Аккерманська фортеця. Дослідження 1999–2010 рр. Київ: ІА НАН України. 2022. 278 с.
5. Богуславський Г.С. Фрагмент турецького Аккерману (будівельні рештки османського часу з охоронних розкопок 2005 року в Аккерманській фортеці). *Археологічні дослідження Львівського університету*. 10. 2007. С. 210–216.
6. Бокій Н., Козир І. Комплекс золотоординського часу біля с. Торговиця на Кіровоградщині. Центральна Україна за доби класичного середньовіччя: студії з історії XIV ст. К., 2003. С. 41–84.
7. Бруяко П.П., Сапожников И.В. Белгород-Днестровская крепость как памятник военно-инженерного искусства (основные этапы истории конца XIV–начала XIX вв.). *STRATUM PLUS*, № 5. 2000. С. 443–451.
8. Буйських С.Б., Ієвлев М.М. Про осіле населення Понізь Дніпра та Південного Бугу у X–XIII ст. *Археологія*. 1991. № 4. С. 89–104.
9. Бураков А.В. Полив'яний посуд з городища Дніпровське-2. *Археологія*. 1991. № 4. С. 105–109.
10. Горелов М., Моця О., Рафальський О. Цивілізаційна історія України. Нариси. 2006. Київ : ТОВ УПВК ЕксОб. 632 с.

11. Господаренко О. Про генуезьку присутність на території Миколаївської області: історико-географічні та археологічні зауваження. *Емінак: науковий щоквартальник*. 2015. № 3 (11) (липень-вересень). С. 54–59.
12. Гумашьян С. В. Исследования на территории крепости Измаил в 1994–1966 годах. *Археологічні дослідження в Україні 1994–96рр.* Київ. 2000. С. 31–33.
13. Добролюбский А.О. Стратиграфия турецкого Измаила и ее исторические комментарии. *Проблемы истории и археологии Нижнего Поднепровья*. Белгород-Днестровский, 1990, С. 118–120.
14. Довженко В.Й. Татарське місто на Нижньому Дніпрі часів пізнього середньовіччя. Археологічні пам'ятки УРСР. Київ. Видавництво Академії наук Української РСР, 1961, Т.10, С. 175–193.
15. Ельников М.В. Средневековый могильник Мамай-Сурка. Запорожье: ЗНУ, 2001, Т.1. 274 с.
16. Клейман И. Б. Стратиграфия культурного слоя городища Тиры-Белгорода. *Античная Тира и средневековый Белгород*. Киев, 1979. С. 54–75.
17. Комар О.В. Хозарський каганат і ранньосередньовічна номадистика: завершення епохи. *Археологія і давня історія України*. 2010. Вип. 1. С. 137–143.
18. Кравченко А. А. Средневековый Белгород на Днестре (конец XIII – XIV в.). Киев : Наукова думка, 1986. 124 с.
19. Красножон О.В. Фортеці та міста Північно-Західного Причорномор'я (XV–XVIII ст.). Одеса: Чорномор'я, 2018. 312 с.
20. Місько Ю. Керамічні матеріали з розкопок на території Хотінської фортеці. *Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні*. Вип. 18. Київ. 2009, С. 63–72.
21. Місько Ю., Французов С. Турецька печатка з Хотінщини. *Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні*. Вип.24. Київ. 2015. С. 568–570.
22. Нечитайло П. Османська кав'ярня в Кам'янці-Подільському. І: Польові роботи, керамічний посуд, люльки. *Превентивна археологія в Україні*, 1. Київ; Кам'янець-Подільський : ОАСУ, 2022. 296 с.
23. Півоваров С., Калініченко В., Ільків М. Пряжки-пафти з Хотінської фортеці. *Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні*. Вип.25. 2016. С. 79–83.
24. Столярик Е.С. Турецкая художественная керамика XVI в. из Белгорода-Днестровского. *Памятники римского и средневекового времени в Северо-Западном Причерноморье*. Киев, 1982. С. 173–183.
25. Сухобоков О. До витоків історії ранніх контактів тюркського та слов'янського етносів на Лівобережній Україні. *Східний світ*. 2003. № 1. С. 85–93.
26. Тесленко І. Б., Богуславський Г. С., Красножон А. В., Теліженко С. А. Археологічні дослідження на території Білгород-Дністровської фортеці. *Археологічні дослідження в Україні 2017 р.* 2019. С. 179–182.
27. Щокань Г. «Тягинка залишилась лише у нас в музеї»: у Києві можна побачити археологію із затопленої росіянами фортеці Тягинь. інтернет-ЗМІ «Українська правда». URL: <https://life.pravda.com.ua/culture/2023/06/08/254742/> (дата звернення: 17.08.2024).
28. Шлапак М. Белгород-Днестровская крепость. Исследование средневекового оборонного зодчества. Кишинев : «ARC», 2001. 240 с.
29. Baram U., Carol L. A historical archaeology of the Ottoman Empire: Breaking New Ground. New York, 2000. 265 p.

Biliaieva S.O., Kutsenko S.Yu. ARCHAEOLOGICAL STUDIES OF TURKIC SITES ON THE TERRITORY OF UKRAINE IN THE CONTEXT OF THE RUSSIAN-UKRAINIAN WAR: HISTORICAL OVERVIEW

The article considers the history of archaeological studies of Turkic sites on the territory of Ukraine in the context of current historical and political realities, negative impact of the Russian-Ukrainian war. It is precisely from this point of view that the authors analyze the state of studying the Turkic heritage, the importance of preserving historical and cultural sites during the armed conflict. The study presents analytical review of the history of the research on Turkic archaeological sites located on the territory of Ukraine, from the beginning of archaeological study to recent large-scale excavations. The history of archaeological studies of Turkic sites on the territory of Ukraine is complex and diverse. Its beginnings date back to the end of the 18th and the first half of the 19th century, and they gradually cover an increasing number of sites, especially burials of nomads, in the second half of the 19th century. After the Bilshovyks came to power during the communist ideology, Turkology of the 20th century suffered from strong oppression and repression, especially at the end of the 1930s, however, materials were gradually accumulated, especially in the places of new buildings, where rescue expeditions were active, in particular, the excavation of multilayered sites of the South.

With the establishment of independent Ukraine, ideological prohibitions were rejected, which contributed to the formation of focused research in the field of Turkology.

Modern studies of Turkic sites in Ukraine emphasize on a comprehensive approach to the study of range of issues, including archaeological, anthropological, linguistic and ethnographic aspects. In addition, great attention is paid to cooperation with international research groups and use of the latest technologies in archaeological studies. The article emphasizes the specificity of studying the problem depending on the historical period and ideological background.

Key words: Turkic sites, archeological study, historical and cultural heritage, nomadic tribes, Islam, Northern Black Sea region.